

Maria Wojtak

Genologiczna analiza tekstu

Prace Językoznawcze 16/3, 63-71

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maria Wojtak
Lublin

Genologiczna analiza tekstu

Genre analysis of text

In the article the author presents the basic assumptions of the genre analysis of text.

Słowa kluczowe: genologia, analiza genologiczna, gatunek wypowiedzi, tekst, wypowiedź
Key words: genre analysis, genre of speech, text, utterance

Tekst ujmowany jako całościowy komunikat, a więc zbiór zdań, mających określone znaczenie i zadania komunikacyjne (Dobrzyńska 2001: 293), można traktować jako realizację schematu gatunkowego, czyli gatunkowego wzorca. W ramach genologii lingwistycznej taki właśnie status przypisuje się tekstom (zob. m.in.: Wojtak 2004a: 30). Nie wyczerpuje to zagadnienia relacji gatunek – tekst, ponieważ obie kategorie mogą być postrzegane jako twory komunikacyjne (dynamiczne i podlegające różnorodnym modyfikacjom) lub jako modele organizacji określonych komunikacyjnych zachowań, czyli „usztynione” wytwory stosownych procesów. Obok pojęcia *wzorca gatunkowego* funkcjonuje przecież w lingwistyce pojęcie *tekstemu*.

W niniejszym artykule (dla oszczędności miejsca) nie będę zajmować się omawianiem zróżnicowanych optyk badawczych w ramach różnych szkół i nurtów badań nad gatunkiem i tekstem. Przedmiotem prezentacji chcę bowiem uczynić zbiór procesów, które składać się mogą na wielowątkową i wielozadaniową analizę genologiczną tekstu, a właściwie analizę konkretnych wypowiedzi.

Przypomnę zatem na początku najważniejsze założenia teoretyczne, które były już przedstawiane w licznych moich pracach, poświęconych charakterystyce gatunków wypowiedzi, reprezentujących różne przestrzenie logosfery.

Gatunki wypowiedzi traktuję jako modele organizacji tekstu, czyli byty abstrakcyjne zorganizowane wewnętrznie we wzorcach obejmujących cztery płaszczyzny: a) strukturę (granice tekstów, ich segmentację i relacje między segmen-

tami); b) aspekt poznawczy (tematykę i sposób jej prezentacji, perspektywę, punkt(y) widzenia, aksjologię); c) pragmatykę (obraz nadawcy i odbiorcy wpisany w tekst, relacje nadawczo-odbiorcze, potencjał illokucyjny, czyli zbiór intencji oraz sposób ich uporządkowania); d) stylistykę (zbiór cech ekstralingwistycznych determinowanych strukturą, dookreślonych poznawczo i pragmatycznie oraz odpowiadający im zbiór środków stylistycznych, w tym form nacechowanych trwale, więc kodowo, co się odzwierciedla w stosownych kwalifikacjach leksykograficznych) (Wojtak 2004b: 11–28).

Tak ujmowane gatunki są kategoriami pojemnymi ze względu na swe kulturowe, historyczne i komunikacyjne uwarunkowania. Wzorce gatunkowe zyskują status zjawisk o charakterze normatywnym (w różnorodny sposób utrwalanych i kodyfikowanych) lub uzualnym. Kształt i stopień dyrektywności norm zależy od sfery komunikacyjnej (dyskursu). W logosferze funkcjonują gatunki dość dokładnie dookreślone za pomocą dyrektyw mocnych i gatunki o zróżnicowanym czy raczej różnicującym się zakresie unormowań. Większość funkcjonujących w przestrzeni publicznej gatunków to kategorie elastyczne. Dlatego ważne jest, by poszukując granic kategorii genologicznych, uwzględnić: a) charakter normatywności wzorca, b) jego stan w konkretnym interwale czasowym, c) organizację wewnętrzną, czyli zbiór wariantów. Obserwacja gatunków z różnych obszarów logosfery pozwala wyodrębnić modelowo następujące warianty wzorca gatunkowego: a) wariant kanoniczny, czyli decydujący o tożsamości gatunku, zawierający reguły, decydujące o kształcie wszystkich aspektów wzorca (strukturalnego, poznawczego, pragmatycznego i stylistycznego), można mu nadawać status inwariantu, gdyż, jeśli w konkretnym przypadku (konkretnym gatunku) funkcjonuje, obejmuje najbardziej trwałe składniki wzorca i stanowi obligatoryjny komponent świadomości gatunkowej członków danej wspólnoty komunikatywnej (czasem nawet dyskursywnej); b) warianty alternacyjne, które powstają w wyniku ilościowych i jakościowych przekształceń wariantu kanonicznego, czyli procesów redukcji, substytucji lub wzbogacania wzorca (bądź innych modyfikacji, rozpoznawalnych już w konkretnych gatunkach); c) warianty adaptacyjne, czyli pożyczki gatunkowe, a więc nawiązania do obcych wzorców bez utraty tożsamości gatunkowej.

Zakresy modyfikacji wynikają ze statusu wzorca oraz wewnętrznej jego organizacji obejmującej zarówno aspekty, jak i warianty. O tożsamości gatunku może decydować płaszczyzna strukturalna lub każda z pozostałych płaszczyzn organizacji wzorca. Możliwe są też kombinacje aspektów, przesądzające o tym, jaki kształt przybierają będą realizacje tekstowe. Gatunek rozpatrywać bowiem trzeba jako składnik świadomości członków wspólnoty komunikatywnej, a więc zarówno zbiór reguł, które im podpowiadają, jak rozwiązywać konkretne sytuacje komunikacyjne, jak i zespół różnorodnych konkretnych rozwiązań w formie wypowiedzi. Wypowiedzi (teksty) są zatem w tej koncepcji traktowane jako

mniej lub bardziej dokładne realizacje reguł wzorca. Jest to zbiór bogaty i zmienny, wypełniony zjawiskami (tekstami), które są rezultatem wierności regułom, świadomego łamania reguł (kreacji komunikacyjnej) lub efektem braków w poziomie sprawności komunikacyjnej (komunikacyjnych usterek). Wszelkie modyfikacje reguł mogą się w komunikacji utrwać i być źródłem przemian samego wzorca. Od woli komunikujących się podmiotów wiele zależy. Zróżnicowana jest bowiem siła gatunkowych obligacji. W odniesieniu do konkretnych gatunków dynamika przeobrażeń jest uwarunkowana wieloma czynnikami dyskursywnymi.

Gatunki wypowiedzi są kategoriami politypicznymi. Mają ruchome granice i wykazują tendencję do transgresji.

Już na poziomie wariantów wzorca gatunkowego toczy się gra między sztywnością i obligatoryjnością gatunkowego paradygmatu a większą lub mniejszą kreatywnością tekstowych aktualizacji (zob. Wojtak 2004a: 33). Dlatego próbując owe relacje jakoś uporządkować, wyodrębniałam następujące typy tekstowych aktualizacji wzorców gatunkowych:

- realizacje wzorca, gdy określony tekst pozostaje w ścisłym, wielopłaszczyznowym związku z normatywnym wzorcem, gdy można się w nim dopatrywać respektowania większości (lub wszystkich) reguł wzorca),

- tekstowe reprezentacje, gdy konkretne wypowiedzi wskazują jedynie pole swych gatunkowych odniesień, nawiązując przy tym do alternacyjnych lub adaptacyjnych wariantów wzorca,

- okazy, twórcze odniesienia do reguł wzorca, na tyle jednak przejrzyste, by nie naruszały tożsamości gatunku (zob. Wojtak 2004a: 33–34; Wojtak 2011).

W obecnej dobie, w różnych przestrzeniach komunikacyjnych mamy do czynienia z naruszaniem reguł wzorców gatunkowych wypowiedzi, z interferencjami gatunkowymi, które nie zawsze sprzyjają skutecznemu i stosownemu komunikowaniu się. Dlatego warto nie tylko w dydaktyce szkolnej upowszechnić zasady genologicznej analizy wypowiedzi, aby uchwycić dynamikę i kierunki przemian.

Na czym zatem ma polegać i ku czemu ma zmierzać genologiczna analiza tekstu?

Do podstawowych zadań wspomnianej analizy należy zaliczyć rozpoznanie gatunku wypowiedzi, jaki się w niej aktualizuje. W licznych przypadkach jest to zadanie na tyle skomplikowane, że należy je uznać za jedyne. Zadania cząstkowe układać się powinny w zbiór zmierzający do ustalenia typu owej aktualizacji (realizacja, reprezentacja czy okaz). Analizy powinny łączyć w sobie aspekt deskryptywny z preskryptywnym. Nie da się bowiem oddzielić tych aspektów, ponieważ gatunki funkcjonują w komunikacji jako świadectwa sprawności komunikacyjnej ich twórców. W wielu sferach komunikacji owa sprawność ma

charakter zbioru zróżnicowanych umiejętności. I tak w sferze administracyjno-prawnej dla przykładu profesjonalistów cechować winna wzorcowa kompetencja wyspecjalizowana, obejmująca nadawanie i odbiór wypowiedzi, natomiast przynajmniej zadowolającej kompetencji wymagać należy od nieprofesjonalistów (Wojtak 1999: 115; Malinowska 2013: 480). Nieprofesjoniści powinni odznaczać się nie tylko właściwą sprawnością językową, lecz także znajomością wzorców gatunkowych tych wypowiedzi, które najczęściej przychodzi im redagować.

Świadomość gatunkowa, warto w tym miejscu dodać, która w znaczącym stopniu przesądza o poziomie sprawności komunikacyjnej, jest ważnym motorem przemian gatunków. Zbiór okazów tekstowych, które nie realizują wszystkich norm gatunkowych, może się przyczynić do utrwalenia w komunikacji uzualnych cech, które staną się z czasem normą. Nie zawsze w hamowaniu niekorzystnych tendencji pomagają poradniki propagujące normy (zob. dla przykładu Zaśko-Zielińska, Majewska-Tworek, Piekot 2008).

Spróbujmy zatem nakreślić scenariusz analizy gatunkowej tekstu. Etap pierwszy obejmować powinien analizę sygnałów gatunkowych, czyli takich zewnętrznych cech wypowiedzi, które pozwalają wstępnie i hipotetycznie dookreślić reprezentowany przez nią gatunek. Zbiór sygnałów gatunkowych jest zróżnicowany. Może jednak obejmować wybrane cechy z zakresu architektury tekstu, czyli jego budowy – werbalnych i niewerbalnych składników oraz ich rozmieszczenia przestrzennego. Nie mniej istotne są też jednak wyznaczniki zewnętrzne, czyli sposób ekspozycji tekstu czy techniki jego upowszechniania. W zbiorze tekstów reprezentujących określony dyskurs do kategorii sygnałów gatunkowych zaliczyć też można wybrane składniki struktury – w szczególności komponenty ramy tekstowej, czyli typowych dla gatunku początków i zakończeń.

Jeśli w analizie uwzględnimy te elementy, przechodzimy, rzecz można, gładko do następnego jej etapu, czyli analizy strukturalnego aspektu wzorca. W ramach takiej analizy trzeba właśnie przyjrzeć się ramie tekstowej, opisać stopień jej schematyczności czy wręcz formułowości, a także ocenić konkretne wykonanie, a więc sposoby wypełnienia gatunkowego schematu. Kolejny krok to analiza segmentacji tekstu, dookreślenie reguł podziału na segmenty i relacji między nimi.

Etap trzeci stanowić powinna analiza pragmatyki tekstu. Tu najistotniejsze jest dookreślenie potencjału illokucyjnego i sposobu jego realizacji. W gatunkach mających wzorce normatywne można łączyć tę problematykę z analizą strukturalną, przedstawiając poszczególne kroki illokucyjne powiązane z segmentami tekstu i ustalając nie tylko następstwo illokucji, lecz także relacje między nimi. W tekstach o złożonym potencjale illokucyjnym konfiguracja intencji

„tworzy relacje paradygmatyczne we wzorcu gatunkowym, a w syntagmatycznych układach pozostaje na poziomie wypowiedzi, choć modelowy kształt tych układów jest wyznaczony przez reguły wzorca” (zob. Wojtak 2001: 43). W haśle pragmatyka tekstu mieści się ponadto sposób kodowania w nim komunikacyjnych aktorów, czyli nadawcy i odbiorcy oraz relacji nadawczo-odbiorczych. To ważny aspekt analiz genologicznych, gdyż obecna doba jest czasem przeobrażeń w tym zakresie. W Polsce w szczególności czasem demokratyzowania się etykiety językowej, co prowadzi często do zaskakujących użyć tradycyjnych oraz innowacyjnych środków etykietalnych i nieporozumień komunikacyjnych (zob. Ożóg 2013: 594–597).

Etap czwarty projektowanych tu analiz genologicznych obejmować winien charakterystykę aspektu poznawczego, czyli opis tematyki tekstu, sposobu jej prezentacji, a więc uwzględnionych punktów widzenia w opisie świata oraz jego wartościowania.

Analizę powinna wieńczyć analiza stylistyczna, której celem jest prezentacja najważniejszych cech stylistycznych zrealizowanych w tekście i ich porównanie z cechami przewidzianymi przez wzorzec gatunkowy. Ponieważ postuluję, aby w analizach genologicznych tekstów użytkowych łączyć aspekt opisowy z oceniającym, w tej części analiz powinny się znaleźć uwagi na temat poziomu językowego i stylistycznego wykonania.

Wnioski z tak zaprojektowanych analiz powinny odnosić się do: rozpoznania gatunku tekstu lub jego odmiany, związków z wariantami wzorca (respektoowania zbioru wariantów lub jego pomnażania), rozpoznania i opisu zakresów interferencji gatunkowych, których rezultatem jest dana wypowiedź, oceny poziomu wykonania zadań komunikacyjnych przypisanych wypowiedzi przez konwencje gatunkowe. Nie bez znaczenia mogą być też prognozy na temat kierunków i tempa przeobrażeń wzorców gatunkowych w określonej sferze komunikacyjnej (w ramach konkretnego dyskursu).

W części egzemplifikującej przedstawię analizę jednej wypowiedzi, starając się pokazać jak najwięcej pożytków płynących z zastosowania omówionych powyżej procedur.

Przedmiotem analizy chcę uczynić oficjalny list – na taką kwalifikację gatunkową tekstu pozwalają zarówno uwarunkowania komunikacyjne (otrzymałam to pismo pocztą), jak i analiza sygnałów gatunkowych. Pismo zawiera logo firmy oraz dane kontaktowe, a także formułę lokalizacyjną i zwrot do adresatów w inicjalnej części ramy tekstowej. Na realizację konwencji epistolarnej wskazuje też formuła *Z poważaniem* i podpis umieszczony w końcowych partiach tekstu. Zanim zaprezentuję kolejne etapy analizy genologicznej, powinnam ową wypowiedź przytoczyć. Oto ona:

*Telekomunikacja Polska
adres do korespondencji
[konkretne dane pomijam]*

Warszawa, 5 października 2009 roku

Drodzy Klienci,

*oddajemy do Państwa dyspozycji **nowy system obsługi**, na błękitnej linii. Do tej pory, dzwoniąc pod numer 19393, pożądane informacje można było otrzymać po wybraniu konkretnego przycisku na klawiaturze telefonu. Od października TP oferuje system z rozpoznawaniem mowy, oparty na poleceniach głosowych. Nowe rozwiązanie wdrożone jest w formie testowej i dostęp do niego ma tylko część Klientów.*

System zapewnia Państwu zarówno:

- korzystanie z automatycznego menu*** (informacje podawane bez oczekiwania na połączenie z Doradcą) jak również
- połączenie z Doradcą.***

Zapraszamy do korzystania z usługi. Będziemy wdzięczni za przesłanie wszelkich opinii oraz uwag na temat korzystania z nowego rozwiązania na adres e-mail: Tylko.Powiedz@telekomunikacja.pl

W celu efektywnego korzystania z systemu proszę:

- powiedzieć w krótkich słowach, w jakiej sprawie Pan/Pani dzwoni,*
 - postarać się dzwonić z cichego pomieszczenia,*
 - nie rozmawiać z inną osobą w trakcie wykonywania połączenia.*
- Nowy system obsługuje połączenia przychodzące z telefonów stacjonarnych.*

Więcej informacji na temat nowego systemu z rozpoznawaniem mowy oraz jak z niego korzystać, można znaleźć na stronie www.tp.pl/tylkopowiedz

Z poważaniem

XY

Zastępca Dyrektora Pionu Obsługi Posprzedażowej Grupy TP

Reprodukując tekst, starałam się zachować jego architekturę oraz istotne zawarte w nim wyróżnienia graficzne. Ma on bez wątpienia formę listu, w którym usługodawca, czyli znana w Polsce firma telekomunikacyjna, oferuje swoim klientom nową usługę. Rama tekstowa jest zrealizowana zasadniczo poprawnie. Wiele do życzenia pozostawia architektura, gdyż twórca zastosował w komputerze opcję „równaj do lewej”, przez co naruszył tradycyjną zasadę umieszczania końcowej formuły listu i podpisu po prawej stronie kartki. Ta

usterka nie jest jednak grzechem ciężkim. Wątpliwości budzi natomiast podział na akapity. Dwa pierwsze akapity powinny prezentować ogólnie nową usługę na tle dotychczasowego sposobu realizacji analogicznych zadań. Nie ma powodu, aby w drugim akapicie zastosować wyliczenie korzyści, jakie zapewnia nowa usługa. Jeśli zaś nadawca chciałby to zrobić (w celach reklamowych), to akapit powinien być przeredagowany. Możliwe były zatem dwa sposoby wysłowienia treści akapitu drugiego:

- (1) *System zapewnia Państwu zarówno korzystanie z automatycznego menu (informacje są wtedy podawane bez oczekiwania na połączenie z doradcą), jak i możliwość połączenia z doradcą.*
- (2) *System zapewnia:*
 - *korzystanie z automatycznego menu (bez konieczności łączenia się z doradcą),*
 - *połączenie z doradcą.*

Skrytykować też wypada kolejność akapitów. Akapit zawierający zaproszenie do korzystania z usługi powinien się znaleźć na końcu i zawierać wszystkie dane zarówno na temat sposobu korzystania z systemu, jak i zaproszenie do dzielenia się uwagami dotyczącymi jakości usługi.

Twórca listu nie radzi sobie ani z logicznym rozłożeniem treści, ani z poprawnym, a więc precyzyjnym wysłowieniem poszczególnych intencji komunikacyjnych. Akapit zawierający instrukcję obsługi systemu ma wręcz humorystyczny wydźwięk ze względu na mieszanie stylów wysłowienia (oficjalnego: *W celu efektywnego korzystania z systemu...*, *ciche pomieszczenie, w trakcie wykonywania połączenia* i potocznego: *proszę, powiedzieć w krótkich słowach, nie rozmawiać*). Zderza się w tej instrukcji oficjalne słownictwo i peryfrastyczność typowa dla stylu oficjalnego z wysłowieniem potocznym. Peryfrazy są wypełnione leksyką potoczną i ten kontrast jest szczególnie niekorzystny dla stylistyki tekstu. Zasady komunikacyjne Grice'a podpowiadają, że należało taką instrukcję usytuowaną w liście sformułować krótko i precyzyjnie:

- (3) *Aby poprawnie skorzystać z nowej usługi, należy krótko przedstawić sprawę, dzwoniąc z cichego pomieszczenia i unikając prowadzenia w tym czasie innych rozmów.*

List jest pod względem pragmatycznym ofertą. Powinien więc przedstawić istotę proponowanej usługi i zachęcić klientów do korzystania z niej. Zachęta powinna wynikać z opisowej i performatywnej prezentacji usługi. Klient powinien zaś być traktowany jak człowiek, który jest w stanie zrozumieć tekst, docenić jakość usługi i zgłosić akces do korzystania z niej. Illokucje asertywne, czyli funkcje powiadamiania powinny się w tekście łączyć harmonijnie z illokucjami perswazyjnymi, a następstwo kroków illokucyjnych powinno wynikać z para-

dygmaticznych relacji między illokucjami. Brak jasności co do celów, a także niski poziom innych sprawności redakcyjnych to, jak się wydaje, podstawowe przyczyny usterek w realizacji pragmatycznego aspektu wzorca gatunkowego. Tekst jest bowiem ofertą handlową ujętą w formę oficjalnego listu. O kłopotach, jakie ma twórca wypowiedzi, świadczy jeszcze sposób wpisania w tekst nadawcy oraz sposób traktowania odbiorcy.

List oficjalny powinien eksponować dystansowe relacje między nadawcą (instytucją oferującą usługę) a odbiorcą – klientem. Powinien też w nim dominować styl oficjalny jako sposób wysłowienia. Jak jednak pozyskać odbiorcę, gdy się taki zimny styl zastosuje? Mając to na uwadze, twórca tekstu próbuje kontakt ocieplić. Dlatego zwraca się do odbiorców nie *Szanowni Państwo*, lecz *Drodzy Klienci*. Najciekawsze jest jednak rozszczepienie kategorii nadawcy. Nie może się on zdecydować, czy w tej roli „obsadzić” instytucję (*TP*), czy tworzących zbiorowość pracowników tejże (*Zapraszamy...*), czy traktować siebie, a więc osobę pełniącą w firmie określoną funkcję i reprezentującą firmę, jako właściwego nadawcę (*W celu efektywnego korzystania z systemu proszę:*).

Analizowana oferta handlowa w formie oficjalnego listu nie jest poprawną realizacją reguł gatunku. List stanowi dla nadawcy zbyt ciasny gorset. Nie potrafił on zamknąć w takiej formie reklamowych w istocie intencji.

Sposoby realizacji konwencji gatunkowej oficjalnego listu są znakomitą ilustracją przeobrażeń, jakie zachodzą w dyskursie publicznym w Polsce.

Literatura

- Dobrzyńska T. (2001): *Tekst*. [W:] *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin, s. 293–314.
- Malinowska E. (2013): *Styl – dyskurs – komunikacja urzędowa*. [W:] *Przewodnik po stylistyce polskiej. Style współczesnej polszczyzny*. Red. E. Malinowska, J. Nocoń, U. Żydek-Bednarczyk. Kraków, s. 467–486.
- Ożóg K. (2013): *Polska etykieta językowa w ostatnim siedemdziesięcioleciu*. [W:] *70 lat współczesnej polszczyzny. Zjawiska. Procesy. Tendencje. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Mazurowi*. Lublin, s. 589–597.
- Wojtak M. (1999): *Polityka językowa w administracyjno-prawnej sferze komunikacyjnej*. [W:] *Polska polityka językowa na przełomie tysiącleci*. Red. J. Mazur. Lublin, s. 113–123.
- Wojtak M. (2001): *Pragmatyczne aspekty analiz stylistycznych tekstów użytkowych*. [W:] *Stylistyka a pragmatyka*. Red. B. Witosz. Katowice, s. 38–47.
- Wojtak M. (2004a): *Wzorce gatunkowe wypowiedzi a realizacje tekstowe*. [W:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*. Red. D. Ostaszewska. Katowice, s. 29–39.
- Wojtak M. (2004b): *Gatunki prasowe*. Lublin 2004.
- Wojtak M. (2011): *Współczesne modlitewniki w oczach językoznawcy. Studium genologiczne*. Tarnów.
- Zaśko-Zielińska M., Majewska-Tworek A., Piekot T. (2008): *Sztuka pisania. Przewodnik po tekstach użytkowych*. Warszawa.

Summary

In the article the author presents the basic assumptions of the genre analysis of text. She establishes the goals of such analysis, referring to the notion of a genre pattern including four aspects : structural, pragmatic, semantic and stylistic. She also mentions the variety of the pattern, recalling that typically it consists of the following versions of the pattern: the canonical pattern, the alternative patterns and the adaptive patterns.

The author considers the recognition of genre realized by a given utterance to be the primary objective of the genre analyses. Due to the interferential nature of many modern genres, filling different spaces of the logosphere, the author proposes to combine both the descriptive and prescriptive aspects in the analysis and comments on the level of the communication efficiency of the authors of texts.

The genre analysis should consist of the following procedures: 1) the definition of genre signals, allowing a preliminary identification of the type of speech, 2) the analysis of the implementation of various aspects of the pattern: its structure, pragmatics, semantics and style of the utterance, which allows to verify the identification and assesses the level of implementation of genre conventions.